

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СУЧАСНИХ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ КРАЇНАХ

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ ПОСТТОТАЛИТАРНЫХ СТРАНАХ

SOCIAL-POLITICAL TRANSFORMATION IN MODERN POSTTOTALITARIAN COUNTRIES

Анотація: розглянуто зміст сучасних теоретичних та методологічних підходів до вивчення суспільно-політичних трансформацій у посттоталітарних країнах. Визначено методологічну обмеженість парадигми транзиту щодо аналізу сутності сучасних посттоталітарних трансформацій. Проаналізовано основні ознаки та особливості суспільно-політичних трансформацій у посттоталітарних країнах.

Ключові слова: трансформація, трансформаційні процеси, демократичний транзит, демократизація, модернізація.

Аннотация: рассмотрено содержание современных теоретических и методологических подходов к изучению общественно-политических трансформаций в посттоталитарных странах. Определена методологическая ограниченность парадигмы транзита относительно анализа сущности современных посттоталитарных трансформаций. Проанализированы основные признаки и особенности общественно-политических трансформаций в посттоталитарных странах.

Ключевые слова: трансформация, трансформационные процессы, демократический транзит, демократизация, модернизация.

Annotation: the content of main contemporary theoretical and methodological approaches to the social and political transformations in the post-communist] countries is considered. Methodological limitation of the paradigm of transit approach to understanding post-totalitarian transformations is approved. Analyzes of the main specific features of post-totalitarian transformation were prepared.

Key words: transformation, processes of transformation, democratic transit, democratization, modernization.

Вступ. В умовах загальних процесів глобалізації та регіональної інтеграції суспільно-політичний розвиток України сьогодні здебільшого відбувається відповідно до характеристик, властивих більшості посттоталітарних (посткомуністичних) країн. Але враховуючи складність змін, що відбуваються у посттоталітарних країнах, неоднозначність та суперечності їх політичного розвитку, дослідження сучасного стану суспільно-політичного розвитку України потребує детального аналізу та узагальнення досвіду суспільно-політичних трансформацій постсоціалістичних країн, що дозволить більш чітко визначити основні характеристики відповідних трансформаційних процесів в Україні та форм їх відображення у суспільній свідомості.

Постановка проблеми та аналіз літературних джерел. Трансформаційні політичні процеси та форми їх розвитку у сучасній науковій думці досліджувалися такими видатними вченими, як З. Бжезінський, С. Гантінгтон, Л. Даймонд, Г. О'Доннел, Т.Л. Карл, Х. Лінц, А. Пшеворський, Д. Растроу, А. Степан, Ф. Шміттер та ін. Значний внесок у розвиток теорії політичних процесів щодо посттоталітарних країн зробили такі вітчизняні та зарубіжні дослідники, як О. Бродовська, В. Гельман, Є. Головаха, П. Гончаров, В. Горбатенко, А. Мельвіль, О. Новакова, В. Солдатенко, Ю. Шайгородський, М. Шульга та ін.

Проте при всій складності та багатоваріантності трансформаційні процеси у посткомуністичних країнах досліджувалися переважно в межах теоретико-методологічної моделі демократичного транзиту. Тому вкрай актуальним стає питання щодо оновлення сформованих уявлень про посттоталітарні зміни і політичний розвиток з урахуванням різновекторного характеру цих політичних процесів.

Метою статті є дослідження особливостей суспільно-політичних трансформацій у посттоталітарних країнах, що передбачає розгляд змісту сучасних

транзитологічних теорій, визначення загальних рис та особливостей реальних політичних змін у сучасних посттоталітарних суспільствах, аналіз закономірностей розвитку посттоталітарних трансформаційних процесів.

Результати досліджень. На сьогоднішній день у політичній науці не існує єдиної позиції з приводу визначення концептуальних меж посттоталітарного (посткомуністичного) розвитку. Спочатку проблеми становлення демократичних режимів у колишніх соціалістичних країнах досліджувалися на основі традиційних для теорії політичної модернізації та транзитологічних концепцій і підходів. Таким чином, переважна більшість дослідників (Т. Карл, Ф. Шміттер, А. Пшеворський, С. Гантінгтон та ін.) виходила з розгляду посткомунізму як особливого типу транзиту. До останнього часу кінець ХХ ст. уважався епохою демократизації, що сприймалася як головний напрям світової динаміки. Крах комуністичної системи, розпад тоталітарних режимів, становлення демократичних інститутів у низці європейських країн переконували, що концепт «третьої хвилі демократизації» [1] здатний забезпечити цілісну теоретико-методологічну модель для осмислення й прогнозування цих процесів.

Інші дослідники, визнаючи в принципі необхідність розгляду процесів, що відбуваються у посткомуністичних країнах, як елементів загальносвітового феномена посттоталітарних змін, підкреслювали існування суттєвих аналітичних труднощів при зіставленні цих процесів з демократичним розвитком в інших регіонах світу (В. Бане, М. Макфол, М. Фіш та ін.). У світовій науці поступово виникло розуміння того, що руйнування авторитарних режимів не означає безпосереднього переходу колишніх авторитарних суспільств у нову демократичну якість. Усвідомлення реального перебігу суспільно-політичних трансформацій, що відбуваються у різних регіонах сучасного світу та, особливо,

у посткомуністичних країнах, призвело до перегляду наукових поглядів на характер і спрямованість процесу посттоталітарної трансформації. Як підкреслював З. Бжезінський, один з основних висновків, що необхідно зробити з аналізу змін, які відбуваються у колишніх соціалістичних країнах, полягає в тому, що «очікування, які були пов'язані з крахом комунізму, виявилися занадто високими та наївними» [2]. Еволюція наукових поглядів транзитологів на сутність та спрямованість поставторитарних змін характеризується не лише відмовою від спрощеного, лінійного уявлення про процес демократизації, а й суттєвим уточненням існуючих теорій генезису демократії, виробленням нових методологічних схем для об'єктивного аналізу тих унікальних за масштабами та змістом суспільних трансформацій, що відбуваються сьогодні на пострадянському просторі.

Отже, можна стверджувати, що ті посткомуністичні трансформації політичних режимів, які набрали свого особливого розмаху на початку 1990-х рр., за своєю сутністю є різновидом загального процесу демократизації. При всій складності й багатогранності посттоталітарної трансформації посткомуністичних країн Східної Європи посткомунізм – його особливості й еволюція – досліджується сьогодні переважно в межах теоретико-методологічної моделі демократичного транзиту. Однак, визначаючи перехідність як базову ознаку посткомуністичних трансформацій, більшість зарубіжних та вітчизняних учених відзначає значну диференціацію векторів, моделей та результатів цих перетворень. Крім того, оцінюючи існуючі підходи до розгляду соціально-політичних посткомуністичних трансформацій, можна зазначити, що спільною для всіх наукових напрямів є також думка про наявність у них певних суттєвих особливостей [3, с. 212].

До визначальних особливостей посткомуністичних трансформацій слід

віднести інші, ніж у класичних демократичних транзитах, стадіальність трансформацій, їх нелінійність та відсутність чітко визначеної «кінцевої точки» перетворень. Дійсно, відповідно до загальної парадигми «демократичного транзиту» всі «перехідні» країни неминуче проходять через типологічно єдині стадії демократизації: ерозію й розпад авторитаризму, режимну лібералізацію, інституціональну демократизацію, етап неконсолідованої демократії та демократичну консолідацію. Швидкість просування до консолідованої ліберальної демократії залежала від сукупності внутрішніх і зовнішніх обставин, але сам вектор руху уявлявся цілком визначеним. Таким чином, консолідована демократія є тим реальним «пунктом призначення», якого, на думку транзитологів, досягають усі «перехідні» системи. Сьогодні однак очевидно, що політичний розвиток може мати безліч різноспрямованих траєкторій. Стає зрозумілим той факт, що посткомуністичний транзит може бути не тільки поступальним, але й регресивним. Крім того, у країнах «третьої хвилі» склався надзвичайно широкий спектр політичних режимів, структур розподілу та відтворення влади, формуються різні політичні системи.

У цьому контексті особливого значення набуває питання про структурну розчленованість процесу демократизації на окремі етапи з власною логікою та особливостями. У сучасній транзитології демократизація розуміється як свого роду «висхідний» процес – від «мінімального», процедурного рівня, коли встановлюються формально демократичні інститути та процедури, до рівня «максимального», структурного й багатофакторного, що передбачає затвердження демократії за цілим комплексом вимірів – від поведінкового і ціннісного до соціально-економічного й міжнародного [4, с. 12]. А. Пшеворський пропонує виділяти у цьому процесі дві загальні стадії – вихід з авторитарного режиму (транзит) та утворення демокра-

тії (консолідацію) [5, с. 67]. Зміст першого із зазначених етапів становить руйнування структур, які перешкоджають розвитку суспільства, та формування інституціональних основ нової системи. На другому етапі йдеться про виникнення в суспільстві позитивного консенсусу стосовно норм і правил функціонування нової системи. Конкретизація цієї ідеї про два етапи демократичних перетворень відносно посткомуністичної трансформації дозволяє розподілити її на такі два окремих процеси: руйнування існуючих структур авторитарної влади та створення нових політичних інститутів [6, с. 138].

Виокремлення цих етапів уявляється доречним з погляду аналізу перетворень, що відбуваються у посткомуністичних країнах в цілому та в Україні зокрема, адже для низки посткомуністичних країн політичний порядок усе ще значною мірою визначається завданнями першого етапу демократизації, тобто завданнями становлення і зміцнення інституціональних основ нової політичної системи, ніж завданнями другого етапу суспільної трансформації, тобто формуванням позитивного консенсусу відносно норм і правил функціонування демократичної системи [6, с. 139]. Що ж стосується безпосередньо України, то тут, зокрема, ще є далеким від свого завершення такий важливий для першого етапу демократизації процес, як становлення партійно-політичної системи – існуюча система партій залишається надзвичайно фрагментованою. Не знайшли своєї остаточної демократичної форми відносини між державною владою та місцевим самоврядуванням, у нерозвиненому стані перебуває громадянське суспільство тощо.

Порівняння процесів демократизації у сучасному світі свідчить про те, що найбільш успішні з них мали спільну загальну логіку та послідовність дій і процесів. Проте виникає питання: в якій мірі загальна модель успішної демократизації може бути застосована

до різноманітних посткомуністичних трансформацій? На думку М. Макфола, специфіка посткомунізму (за вихідними умовами, завданнями, політичними акторами та ін.) є настільки великою, що порівняння його з іншими поставленими демократизаціями практично позбавлене підстав. Зокрема, як свідчить аналіз, проведений М. Макфолом, у випадку посткомуністичних трансформацій базові посилки конвенціональної транзитологічної моделі (уявлення про те, що виходом з політичної кризи, яка виникає внаслідок приблизної рівноваги консервативних і реформаторських сил, є пакт, що створює основи для успішної демократизації, та ідея нав'язування демократії «зверху» внаслідок компромісу еліт) не працюють [7, с. 185]. Посттоталітарний розвиток країн Східної Європи чітко вказує на неадекватність спроб віднести всю сукупність траєкторій політичних трансформацій до будь-якої універсальної транзитологічної парадигми. У реальному різноманітті успішних і неуспішних транзитів були і переходи від лібералізації до пакту й демократизації з наступним просуванням до демократичної консолідації, і реформи, здійснювані елітними групами, і випадки нав'язування (привнесення) демократизації зверху, і масові повстання проти диктатури [7, с. 186]. Таким чином, можна відзначити наявність не тільки сутнісно різних процесів, але й широкого спектру результатів політичних трансформацій – від консолідації ліберальних демократій до появи цілком сформованих різновидів неоавторитаризму. У цілому можемо зазначити, що на відміну від латиноамериканських і азіатських країн, у яких більша частина транзитів мала «нав'язаний» характер і реалізовувалася під керівництвом еліт, специфічною рисою посткомуністичних трансформацій є не тільки більша диференційованість їх моделей, але й змішаний тип змін (поєднання ознак різних типів демократичного транзиту). Так, І. Яжборовська, аналізуючи досвід здійснення демократичних

транзитів у Центрально-Східній Європі, відзначає повну «відсутність «чистих» типів консолідації, які не проглядаються ні у варіанті перетворень, ні в нав'язаному або договірному встановленню нових правил гри» [8, с. 46]. Тому зазначені проблеми режимної консолідації вказують на низький ступінь ефективності аналізу траєкторій посткомуністичних трансформацій у термінах «перехідності». Транзит як такий не означає гарантованого переходу до демократії (тим більше – її консолідацію) – це лише процес переходу від одного політичного стану до іншого, про що свідчить реальна багатомірність, різновекторність руху та розмаїтість кінцевих форм політичних трансформацій, що відбуваються.

Ступінь та ефективність процесу посттоталітарної трансформації залежать від сукупності внутрішніх і зовнішніх факторів. До перших слід віднести наявність і характер «передавторитарного» політичного досвіду; тип і особливості недемократичного режиму, що розпадається; стратегії, які обираються ключовими політичними акторами у процесі транзиту, тощо; до других – ступінь залучення до міжнародних структур й інститутів; масштаби міжнародної політичної, економічної та іншої підтримки тощо [9, с. 123]. У той же час деякі автори акцентують увагу на визначальній ролі таких структурних передумов демократичної консолідації, як «громадянська» політична культура й громадянське суспільство [10, с. 108–113], відносно високий рівень соціально-економічного розвитку в поєднанні з помірною інфляцією та зменшенням майнової нерівності [11, с. 33], а також більш-менш рівномірний розподіл сукупних суспільних ресурсів – економічних, політичних, ідеологічних, інтелектуальних та ін. [12, с. 137]. Можна виділити й інші особливості посткомуністичних трансформацій, зокрема необхідність одночасного перетворення політичної та економічної сфер, пошуки національно-державної ідентичності,

відсутність або аморфність громадянського суспільства тощо.

Так, на думку багатьох учених, посткомуністичний розвиток виявляється не в одній, а відразу в кількох трансформаціях, які поєднують одночасно кілька цілей та траєкторій розвитку: створення плюралістичної політичної системи, формування нового державного устрою, перехід до ринкової економіки, становлення інноваційних норм і практик та ін. Найбільшу увагу дослідників було спрямовано на осмислення феномена одночасних радикальних реформ у політичній та економічній сферах, позначуваного терміном «подвійний перехід». Проте аналіз трансформаційних процесів, які відбувалися в країнах Східної й Центральної Європи наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., дозволяють стверджувати, що в багатьох східноєвропейських країнах відбувалася не «подвійна» (політико-економічна), а навіть «потрійна» трансформація – політична, економічна та національно-територіальна (державна). Такий «потрійний характер» радикальних перетворень у посткомуністичному світі (створення плюралістичної політичної системи, ринкової економіки та нової державності) відзначають багато сучасних дослідників. Так, наприклад, В. Бане наголошує, що посткомунізм – це щось більше, ніж перехід до демократії: це революція, що поширюється на політику, економіку та громадське життя [13, с. 117]. К. Оффе відзначає специфіку східноєвропейської трансформації, що суттєво відрізняється від процесів демократизації в інших регіонах світу, сутність якої відображається в «дилемі одночасності» – в переході до демократії, ринку та побудови національної держави [14, с. 6–22]. Істотною відмінністю також є те, що посткомуністичні (насамперед – пострадянські) держави запозичують західні політичні інститути, які багато в чому є нетрадиційними для національного політичного життя. У цьому контексті виникає проблема адаптації політичних інститутів

до нових національно-історичних умов. Адаптація інститутів, як правило, відбувається протягом досить тривалого часу, що позначається на їх ефективності. Досвід пострадянських трансформацій чітко показав, що пряме перенесення на національний ґрунт ліберально-демократичних інститутів без урахування регіональної та національної специфіки призводить до перекручування не тільки самих трансформаційних процесів, але й їх результатів. Т. Карозерс, підкреслюючи, що проблеми ефективності демократії можуть суттєво послабити нові демократичні режими, називає такі основні причини неефективності демократії в країнах «третьої хвилі»: слабкість державних інститутів, корумпованість правлячої еліти, недосконалість системи політичного представництва та підзвітності влади [15, с. 78]. Центральним питанням політичних трансформацій є політико-правовий характер державної влади та її здатність забезпечити стабільність функціонування політичної системи в цілому. Одним із дієвих інструментів процесу демократичної трансформації держави, підвищення рівня ефективності функціонування її інституційної системи є також модернізація інституту права, що полягає у «гармонізації, врівноваженні суспільних, особливо політико-владних інтересів та їх узгодженні, з одного боку, з загальнолюдськими вимірами демократії, а з іншого, – з конкретними можливостями її реалізації в умовах нової політичної та правової реальності» [16, с. 65].

Політична інституціоналізація є найважливішою умовою політичної стабільності та ефективності, яка, у свою чергу, залежить від ступеня стабільності політичних структур, їх адаптивності, складності та інтегрованості. Звідси виникає проблема узгодження інституціональної та соціокультурної складових політичних систем, що трансформуються. Відмітною ознакою посткомуністичного розвитку стає невідповідність між сформованою інституціональною структурою та цінно-

стями, нормами, станом політичної і правової свідомості. Розвиток демократичного процесу приводить до формування відповідних демократичному суспільству структур суспільної свідомості, що, у свою чергу, надає новій демократії певну стабільність, дозволяє їй вирішувати більш складні проблеми, підвищує її ефективність і тим самим збільшує її здатність до зміцнення та подальшого розширення демократичних орієнтацій у самій масовій свідомості. Однак радикальні політичні, правові та економічні реформи, часто пов'язані з падінням рівня життя населення, призводять до девальвації ще не усталених демократичних цінностей. У подібних ситуаціях виникає невідповідність інституціонального устрою, властивого новому, демократичному ладу, та культурно-психологічних настанов і моделей поведінки, властивих старому режиму [17].

Серед факторів, що суттєво ускладнюють формування стійкої демократії в посткомуністичних країнах, варто також відзначити вкрай слабку розвиненість структур громадянського суспільства, з чим пов'язується досить велика кількість специфічних труднощів і проблем посткомуністичного переходу. Так, О. Бродовська підкреслює, що недостатній розвиток здатності суспільства до самоорганізації спричиняє утворення мобілізаційної моделі політичної участі та закріплює моносуб'єктність влади, представники якої лише на декларативному рівні керуються засадами демократії.

Для політичної свідомості мас посткомуністичних держав стає характерним розуміння демократії швидше як мети розвитку, а не механізму повсякденної практики узгодження інтересів громадянського суспільства і владних структур. Невиправдані очікування поряд з відмовою держави від соціального патронажу населення призводять до формування низки суперечностей у ціннісних системах суспільств, що переживають посткомуністичні трансформації [17].

Висновки. Отже, розглянуті особливості суспільно-політичного розвитку посткомуністичних країн зі всією очевидністю свідчать про неможливість трактування посткомуністичних трансформацій останніх десятиліть у межах єдиної транзитологічної парадигми, адже вони мають іншу стадіальність, відрізняються специфічною ієрархією процедурних та структурних факторів, мають змішаний характер форм транзиту, характеризуються наявністю одночасних перетворень у різних сферах життя суспільства тощо. Особливості соціально-політичного розвитку посттоталітарних країн зумовлюються такими факторами, як наявність або відсутність демократичних

традицій, соціально-економічні та соціокультурні деформації комуністичного періоду розвитку, механічне запозичення існуючих моделей перетворень, вплив глобальних трансформаційних процесів та ін. Тому у теоретико-методологічному плані некоректно зводити їх зміст до спрощеної концепції «переходу» від авторитаризму до демократії. При цьому особливості сучасних посттоталітарних трансформацій, зокрема, кардинальні розбіжності у наслідках режимних перетворень, актуалізують питання щодо оновлення існуючих уявлень про політичні зміни та політичний розвиток з урахуванням різновекторного характеру трансформаційних процесів у сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003. 368 с.
2. Brzezinski Z. The Great Transformation. *The National Interest*. 2017. № 33. P. 3–13.
3. Бурдяк В. Наукові підходи до дослідження і розуміння політичної демократизації в країнах ЦСЄ. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. 2013. Вип. 12. С. 209–219.
4. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*. 2002. № 1. С. 6–17; № 2. С. 20–30.
5. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. М.: РОССПЭН, 1999. 320 с.
6. Вайнштейн Г.И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций. *Политические институты [Сборник]*. Дубна: Феникс, 2001. С. 136–170.
7. Макфол М. Опасности затянувшегося переходного периода. Дубна: Феникс, 1999. С. 75–90.
8. Яжборовская И. С. Специфика трансформаций в Центрально-Восточной Европе. *Полис*. 1999. № 3. С. 30–51.
9. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты. *Политология: Лексикон / под ред. А. И. Соловьева*. М.: РОССПЭН, 2007. С. 123–134.
10. Даль Р. Демократия и ее критики. М.: РОССПЭН, 2003. 576 с.
11. Пшеворский А. Переходы к демократии. *Путь. Международный философский журнал*. 1993. № 3. С. 3–56.
12. Сморгунов Л. В. Сравнительная политология. Теория и методология измерения демократии. СПб.: Изд-во С. – Петерб. ун-та, 1999. 376 с.
13. Бане В. Элементы неопределенности, переходный период. *Полис*. 1993. С. 4–14.
14. Оффе К. Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе. *Повороты истории*. Т. 2. Санкт-Петербург-Москва-Берлин: Европ. ун-т: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. 396 с.
15. Карозерс Т. Трезвый взгляд на демократию. *Pro et Contra*. 2005. № 1. С. 73–81.
16. Бунецький Л. Л. Трансформація інституційних процесів в Україні: пострадянська деінституціалізація та особливості становлення політичних інститутів. *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 2 (34). С. 59–70.
17. Бродовская Е. В. Козволюция институциональных и социокультурных составляющих политической системы. Тула: Изд-во ТулГУ, 2009. 212 с.